

Ayupova, Dilyaram (2020). Kazak “Muñlıq-Zarlıq” Destanında Bir Dev Tipi: Mıstan Kempir, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2020/15, s. 82-91.

DOI: 10.46400/uygur.664050

KAZAK “MUÑLIQ-ZARLIQ” DESTANINDA BİR DEV ANA TİPİ: MİSTAN KEMPİR

[Araştırma Makalesi-Research Article]

Dilyaram AYUPOVA*

Geliş Tarihi: 24.12.2019

Kabul Tarihi: 17.03.2020

Öz

Kazak Türkleri, diğer Türk boyları gibi binlerce yıllık tarihi gelişim içerisinde sözlü olarak yayılan eserlerden en önemlisi sayılan destanları nesilden nesile aktarmışlardır. Kökleri çok eski zamanlara dayanan halk edebiyatı örneklerinden biri “Muñlıq-Zarlıq” destanıdır. Bu anlatı, Sır Derya havâlisinde, Oğuz-Kıpçak zamanında (XI-XII. asırlar) ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıla kadar Kazak Türkleri arasında sözlü bir şekilde, sonradan nazım ve nesir karışımı halinde yazıya geçirilerek hikâye-destan ya da arkaik destan olarak varlığını devam ettirmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı destandaki köklü mitolojik unsurlardan biri olan Mıstan Kempir tipinin karakter özelliklerini açıklamak, bu tiplerle ilişkili motifleri tespit etmek ve Yalmavuz (Kz. Jalmauız) tipi ile varsa benzer yönlerini veya farklılıklarını ortaya koymaktır. Çalışmanın giriş kısmında destan kavramı hakkında kısa bilgi verilmiş olup “Muñlıq-Zarlıq” destanının konusu anlatılmıştır. Makalenin ana kısmında metinde Mıstan Kempir tipinin geçtiği örneklere yer verilerek, örneklerden Mıstan ile ilgili motif ve epizotlar incelenmiştir. Makalede destanın Kiril harfleriyle neşredilmiş “Hikâyet Risale-i Muñlıq-Zarlıq” varyantı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Destanı, Muñlıq-Zarlıq Destanı, Mıstan Kempir, Jalmauız/Yalmavuz, Şaman/Kam.

“MİSTAN KEMPİR” – ONE OF THE TYPE OF OGRESS IN THE KAZAKH “MUÑLIQ-ZARLIQ” EPIC

Abstract

The Kazakh Turks like other Turkic-speaking ethnic groups have created the most important epics, which had been spreading verbally from the generation to the generation. One of the brightest examples of folk literature, which has its roots in antiquity, is the epic “Munlık-Zarlık”. This epic occurred in the region of Sir Derya at the period of the Oguz-Kipchak (11-12th centuries). By 19th century the epic has been continued its existence verbally and later as the mixture of poetry and prose of the story-epic or of an archaic epic among the Kazakh Turks.

The main purpose of this study is to explain the character of the Mıstan Kempir, who is one of the deep-rooted mythological creature in the epic. Also the study identifies motifs associated with this type of creature and reveals similar aspects or differences connected with the Yalmavuz. In the introduction part of the study, is given a brief information about epic concept and explained the point of “Munlık-Zarlık” epic. In the main part of the study, are examined motifs and episodes related to Mıstan Kempir by giving examples of it in the text. The study based on the “Hikâyet Risale-i Munlık-Zarlık” variant of the epic, published with Cyrillic letters.

Keywords: The Epic of the Kazakh, The Epic of Munlık-Zarlık, Mıstan Kempir, Jalmauız/Yalmavuz, Shaman/Kam.

---

* Yüksek Lisans Mezunu, İstanbul Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, e-posta: dilyaram.ayupova@gmail.com
Orcid: 0000-0003-4384-6199

Giriş

Kazak folklorunda destanların çok önemli bir yeri vardır. Çünkü destanlar kültürün en berrak aynalarıdır. Destanlar, tarihin derinliklerinden ipucu veren ve olayları belli bir tarzda motiflerle anlatan köklü eserlerdir.

Faruk Kadri Timurtaş, destan kavramını şöyle açıklar: "*Destanlar tarihten önce veya tarihin başlangıcı sırasında bir milletin geçirdiği maceraları, yetiştirdiği kahramanları; tabiat, kâinat ve cemiyet hadiseleri hakkında düşündüklerini ve bunlar karşısında aldığı vaziyetleri anlatan kahramanlık efsane ve hikâyeleridir*" (Timurtaş, 2005: 22).

Kazak aydını Çokan Valihanov'a göre destan metinlerinin ilk şekilleri XIII. yüzyıldan başlamak üzere XV-XVI. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Ferhat Tamir'in (2011: 71) belirttiğine göre, Çokan Valihanov'un bu iddiaları, tüm Kazak destanları için geçerli olmasa bile, birçoğu için geçerli sayılmaktadır. Rus folklorcusu A. K. Borovkov'un görüşleri açısından bakılınca Oğuz destanları IX-X. yüzyıllarda, Kıpçak destanları ise XIV-XV. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Kıpçak destanları içine dâhil edilen Kazak destanlarının Nogay devrinde şekillenmeye başladığı vurgulanmaktadır (Aça, 2002: 49-50). Şüphesiz Kazak destanlarının temelinde ortak Türk kökeninden gelen Kıpçak, Oğuz, Nogay, Uysun, Kanlı, Kerey vb. boyların tarihi yer almaktadır. Halk edebiyatının bu tür köklü, genel Türk folklor geleneğiyle yoğrulan yapıtlarından biri "Muñlıq-Zarlıq" destanıdır.

Farklı şekillerde tanımlanan "Muñlıq-Zarlıq" destanı, Iskak Düysenbayev tarafından "Qazaqtıñ Liro-Eposı" (Kazak Lirik Destanı) adlı çalışmasında doğu edebiyatından gelen kıssalar olarak lirik destanlar (Kz. liro-epostar) grubunda gösterilmiştir. Ayrıca destan, Kazak bilim adamlarından Rahmankul Berdibayev'in "Qazaq Eposı" (Kazak Destanı) eserinde arkaik destan, Avelbek Konıratbayev'in "Qazaq Eposı jane Türkologiya" (Kazak Destanı ve Türkoloji) adlı eserinde ise masalsi destan başlığı altında incelenmiştir (Aça, 2002: 32, 36, 50). Kahramanlık destanı olarak da kabul edilen "Muñlıq-Zarlıq" destanı, X. yüzyılda Orta Asya'nın Sır Derya havalisinde, Oğuz-Kıpçak döneminde meydana gelmiştir (Abilulı, 2013: 5). Anlatının Sır Derya havalisinde ortaya çıktığı, destanda adı geçen yer-su ve kişi adlarından hareketle tespit edilmiştir. Bu destan sadece Kazak Türklerinin değil aynı zamanda Orta Asya Türk soylu halklarının da eski devirlerden kalmış ortak mirası sayılır. Türk Dünyası'nın farklı coğrafyalarında ve farklı Türk halkları arasında değişik başlıklar altında varlığını devam ettiren "Muñlıq Zarlıq" gibi anlatılar Türk kültürünün ortak bir kaynaktan beslendiğinin açık bir göstergesidir. Örneğin Uygur halk edebiyatı örneklerinden "Çın Tömür Batur ve Mehtumsula" (İnayet, 2004: 143-166) masalının aynı konulu olmasa da bazı tip (Mıstan, Yalmavuz gibi), motif ve epizotları açısından "Muñlıq-Zarlıq" destanı ile benzerlik gösterdiğini belirtmekte fayda vardır.

"Muñlıq-Zarlıq" destanı Kazak sözlü edebiyatının önemli eserlerindedir. 1895 yılında sözlü gelenekte nazım ve nesir karışımı halinde yaşayan destanın nüshaları yeniden yazılarak Arap harfleriyle "Hikayet Risale-i Muñlıq-Zarlıq" adıyla yazar Jüsipbek Şayhulislamov tarafından yayımlanmıştır. Eser, 1971 senesine kadar on baskı yapmıştır (Subhanberdina, 1994: 368). Destan, han ailesi, insanlık, adalet, iyilik ve kötülüğün mücadelesi gibi konuları esas almaktadır. Zamanla tür değişimlerine uğramış olsa da ana olay örgüsünü muhafaza etmiştir. Anlatıya İslamî unsurların girmesi neticesinde bazı motif ve epizotların da değişime uğradığı fark edilmektedir.

J. Şayhulislamov dstandaki olayların Nogay yurdunda gerçekleştiğini şu şekilde aktarmaktadır: "*...On san Noğay elinde Şaşaşar han attı hanı bar. Ğadalatşı han eken, qayırı tigen jahanğa. Bir perzentke zar bolıp, alpıs qatın alıptı...*"¹ (Akan, 2008:11).

¹ "...On bin Nogay yurduunun Şaşaşar adlı hanı var. Adaletli han imiş, hayrı dokunmuş cihana. Bir çocuk arzusuyla almış kadınla evlenmiş."

Destanın olay örgüsüne göre Nogay yurduna altmış yaşında olan Şaşar adlı bir han hükmetmiştir. Altmış kadınla evlenmesine rağmen hanın hiç çocuğu olmamıştır. Bir gün Şaşar Han'ın rüyasına Hazret-i Hızır² girmiş ve "Bir güzelle evlen, sonra kız ve erkek çocuk sahibi olacaksın!" diye ayan etmiştir. Çocuksuzluk derdiyle yaşayan han, günün birinde Jaudır adlı balıkçının Qaşayım isimli kızıyla evlenir. Daha sonra Qaşayım bir kız, bir oğlan dünyaya getirir, bu durum hanın diğer altmış hanımının kıskançlığını uyandırır. Dolayısıyla altmış kadının emriyle doğum sırasında bayılan Qaşayım'ın çocuklarını, Mıstan Kempir (cadı/ihtiyar kadın) uzaklara kaçıtır. Çocukların yerine de iki köpek yavrusunu bırakır. Cadı, çocukları Qazar (Ğazar) nehrine (Hazar denizi)³ atmak isterken Gayp Eren Kırk Şilten (Kz. Gayıp Eren kırık Şilten)⁴ çocukları kurtarır ve oğlana Zarlıq, kıza Muñlıq isimlerini verir. O, çocukları dağa götürür, başlarına bir geyiği anne olarak verir. Hanımının köpek yavruları doğurduğunu duyan han ise onu ağır bir şekilde cezalandırmak ister ama Qaşayım Gayp Eren Kırk Şilten'in yardımıyla cezadan kurtarılır. Buna rağmen Şaşar Han, hanımını köpek yavrularıyla beraber yerin yedi kat altındaki ıssız adaya bırakır. Bu arada anne ve baba sevgisini göremeyen Muñlıq ile Zarlıq hızla büyür. Zarlıq çok güçlü kahraman olarak, Muñlıq da maharetli güzel bir kız olarak yetişir. Aradan zaman geçip çocukların ölmediğini öğrenen cadı, Muñlıq ile Zarlıq'ı birbirinden ayırmak ister. Cadı, sinsi planını gerçekleştirmek için Muñlıq'ı Gayp Eren kılığında girerek aldatır ve kardeşi Zarlıq'ı Kalmuk hanı Külmes'in yurduna göndermesi için ikna eder. Böylece Zarlıq, uzun bir yolculuğa çıkar ve Kalmuk ordusuyla savaşır. Neticede Külmes Han'ı korkuya düşüren, aynı anda hanın güvenini kazanan Zarlıq'a, han, Quralay adlı kızını verir. Zarlıq, Kalmuk yurdundaiken Quralay'ı kaçıran Karadáu (Kara dev) ile mücadele edip onu koruyan Gayp Erenlerin yardımıyla deviyenip Külmes Han'ın verdiği armağanlarla kardeşi Muñlıq'ın yanına döner. Bu arada ıssız adada azap ve ıstırap çeken Qaşayım, bir gün rüyasında Hazret-i Hızır ve Gayp Eren'i görür. Böylece çocuklarının yaşadığını ve cadının onları kaçırdığını öğrenir (Akan, 2008: 11-64). Şaşar Han ise günün birinde ava çıktığında altın başlı ve gümüş gövdeli bir geyiğe rastlar ve onu öldürmekten vazgeçer. Lakin geyiği diri olarak yakalamak isteyip onu takip etmeye başlar. Aynı zamanda hanın oğlu Zarlıq da bu geyiğin peşine düşer. Aslında o geyik, baba ile oğlu peşine takarak onları karşılaştırma niyetinde olan Gayp Erenlerden biridir (Özcan, 2011: 35). Böylece Hazreti Hızır ile Gayp Eren Zarlıq'a Şaşar Han'dan bahseder. Babasını bulan oğlan ona bütün gerçekleri anlatır. Nihayetinde Şaşar Han, büyük pişmanlık ile Qaşayım'ı yer altındaki adadan azat eder ve onun çocuklarıyla kavuşmasını sağlar. Mıstan Kempir ise hak ettiği cezasını çeker. Şaşar Han, padişahlığı kendisinden daha güçlü ve adaletli olan oğlu Zarlıq'a bırakır, yıllar sonra da kendi eceli ile vefat eder (Akan, 2008: 65-74).

1. Dev Ana Tipi: Mıstan Kempir

Destanda yer alan olumsuz aynı zamanda önemli mitolojik kahramanlardan biri "Mıstan Kempir" dev ana tipidir. O, insanların yolundan şaşması, han adaletinin sarsılması, başkahramanların zor hayatı gibi tüm kötülüklerin sorumlusudur. Genelde devler olumlu ve olumsuz olmak üzere ikili karaktere sahiptir. Ama cadının olumsuz yönleri daha ön plandadır. O, paraya düşkün, dilini çok iyi kullanan, kandırma kabiliyeti yüksek, zalim ve hilekâr ihtiyar bir kadındır.

² Hazret-i Hızır (Kz. Qızır/Qıdır Ata), Kazak folklorunda beyaz elbiseli gezgin, aksakal kılığında evliya, insanoğlunun yardımcısı ve koruyucusu olarak bilinmektedir. Bk. (Akan, 2008: 289).

³ Eski Türkler'de Hazar Denizi ve Aral Gölü civarında cesetler çoğu kez nehre atılırdı. Bk. (Roux, 2015: 107).

⁴ Gayp Eren Kırk Şilten, İslam inancına göre insanları koruyup kollayan görülmeyen gizli yaratıklara verilen isimdir. "Şilten" tabiri Farsça kökenli olup "kırk kişi" anlamına gelmektedir. Bu tabir Kazak dilline fazladan "kırk" sözcüğü eklenerek girmiştir. "Gayp Eren" ise "Kırk Şilten" kavramının eş anlamlısı olarak ifade edilmektedir. Gayp, Arapça görülmeyen ve bilinmeyen anlamına gelir. Bk. (Kortabayeva, 2019: 291). Eren ise Eski Türkçe'de "er" kelimesinin çoğulu olup Farsça "erkek, yaren, yoldaş" manasına gelir. Bk. (Uludağ, 1995: 294).

Destandaki Mıstan Kempir'in taşıdığı karakter özellikleri şu şekildedir: Dev ve ihtiyardır (300 yaşında), ailesi yoktur, kurnaz ve hilecidir, aldatıcı ve kandırıcıdır ve büyü yapabilme kabiliyetine sahiptir. Genel olarak bakıldığında bazı özellikleri hariç onun insanlardan çok da farkı yoktur.

Resim 1: Kazak folklorunda Mıstan Kempir (URL-1)

Mıstan Kempir (Kırg. Mastan Kempir) sözcüğüne Kırgız-Rus sözlüğünde şu şekilde açıklama verilmiştir: ihtiyar kadın kılığındaki şeytani varlık; masal kahramanı olan hileci ihtiyar kadın (Yudahin, 1985: 20). Onun ihtiyar olduğu ve 300 yaşa geldiği Şanşar Han'ın Barın adlı vezirinin söylediği aşağıdaki mısralardan anlaşılmaktadır:

“– Mıstan Kempir anamız,

Biz de sızdın balañız...

...Üş jüz jasqa barıpsın,

Düniyenin tübin şalıpsın...⁵ (Akan, 2008: 25-26).

“– Mıstan Kempir annemiz,

Biz de sizin yavrunuz...

Üç yüz yaşa gelmişsin,

Dünyanın dibine kadar gitmişsin...”

Cadı bedeninin büyük ve korkutucu olması ise şu satırlardan fark edilir: “Ol jalmauz Kempirdin auzına da eki kışı ...(argo) de eki kışı at-tonımen siyuşı edi. Qırıq jigit qırıq jaqqa qaştı” (Akan, 2008: 26).⁶ Yukarıda verilen mısralardan görüldüğü üzere, Mıstan Kempir kızdırıldığında tipin olumsuz yönleri daha belirginleşerek Yalmavuz tipi ile özdeşleştirilmektedir. Demek ki insan kılığındaki Mıstan Kempir, yaptığı kötülükler yüzünden Yalmavuz olarak adlandırılabilir ya da Yalmavuz'un kendisine dönüşebilir. Mıstan Kempir'in Yalmavuz ile benzer özellikleri olduğu gibi farklılıkları da mevcuttur.

Alimcan İneyet (2010: 19-20), Yalmavuz'un çeşitli adlarla (cadı, cadıger, Mıstan Kempir) anıldığını belirterek, Yalmavuz tipinin karakteristik özelliklerini şöyle sıralamaktadır: Dağ ve mağaralarda yaşar, şekil değiştirebilir, insan kanı emer,⁷ insan ve sürü etini yer, ruhunu

⁵ “Düniyenin tübin şalıpsın” demek, yani görünmeyen dünyanın dibine varmak ihtiyar kadının uzun bir süre yaşamış ve çok şey görmüş olduğu anlamına gelmektedir.

⁶ “O Yalmavuz'un ağzına da iki kişi, arkasına da atlı iki kişi sığarmış. Kırk yiğit kırk tarafa kaçtı.”

⁷ Uygur Türklerinde Yalmavuz'un insan kanını içme motifiyle ilişkilendirilen sineklerin nasıl ortaya çıktığına dair “Sinek nasıl ortaya çıktı?” adlı bir masal mevcuttur. Anlatıya göre sinekler Yalmavuz'un leşinden peyda olmuştur. Bk. (İneyet, 2010: 157-162).

başka yerlerde saklayabilir, çok başlı, dişi cinsiyetli⁸ ve hileci yaratıktır. Mıstan Kempir'in ise Yalmavuz'un kardeşi olduğu iddia edilmektedir. Bu durum, iki tipin mitolojik kökeninin aynı yerde birleştiğini, zaman zaman birbirlerine karıştığını göstermektedir.

S. V. Dmitriyev (2009: 318), Kazak Türklerindeki Mıstan Kempir ile Kırgızlardaki Jalmauız Kempir, Özbeklerdeki Yalmaviz/Jalmaviz Kempir tiplerini aynı safta incelemektedir. A. N. Sidikov (2013: 36) da Yalmavuz ile Mıstan Kempir'i eş anlamlı olarak değerlendirmektedir. Lâkin Kazaklardaki "Mıstan Kempir" tabirinin Kırgızlar'da "Mastan Kempir", Özbekler'de "Maston Kampir", Batı Sibiryâ Tatarları'nda "Muskortka" ve Uygurlar'da "Mıstan" adlarıyla rastladığı da bilinmektedir.

2. Mıstan Kempir İle İlgili Motifler

1. Büyü Yapan ve Hasta Bakan Mıstan Kempir Motifi

Eskiden Türk boyları arasında büyü yapan kişilere "yalvi"⁹ denilmiştir. Yalvi (yalwi), büyü; yalvıcı/yalvici ise büyücüdür. Kaşgarlı Mahmud (1941: 33), bu tabire "sehire yalvi, yelpi, büyücüye de yalvıcı denir" şeklinde açıklık getirmiştir. Büyüye, şamanlıkta da büyük önem atfedilmektedir. Lakin Jean-Paul Roux'un (2015: 117) belirttiğine göre eski Türkler, yalvi büyü yapan yalvicılar ile Türkçe isimleri kam¹⁰ olan şamanları birbirinden ayırmışlardır. Eskiden kamların görevleri ağır hastaları iyileştirmek, her türlü ruhlarla karşılaşarak onların kötülüklerini geri çevirmek, ölümlerin ruhlarını öteki dünyaya göndermek, avcılıktaki şanssızlıkları gidermek ve ailenin saadetini sağlamak için törenler düzenlemek olmuştur. Şaman ile kam eş anlamda kullanılmıştır. Kam, erkek ve kadın olabilir. Kadın kamlar ise daha etkilidir. Şaman inancının gereklerine kadınlar daha çok uymaktadır. Bu yüzden ulu kamların kadın olduğu bilinmektedir. Bu da şamanlığın anaerkil dönemin ürünü olduğunu göstermektedir (Kalafat, 2004: 48, 100, 122-124). Kadın şamanlar "utagan, udagan, ubakan, utagan" olarak adlandırılır. Utagan, ateşi¹¹ koruyan anlamına gelmektedir (Güngör, 2010: 325).

Bu bağlamda metin analizi yapılırken yalvıcı ve kamların taşıdığı büyü yapma, kılıktan kılığa girme, hasta bakma ve tedavi etme gibi özellikler Mıstan Kempir tipinde de fark edilmektedir. Örneğin Mıstan Kempir, doğum sırasında Qanşayım'ı büyü yaparak¹² baygın hale düşürür. Kadının karnını çeker ve hemen gümüş saçlı bir kız ve altın saçlı bir erkek çocuğu doğurtur ve yerine iki köpek yavrusunu getirir. Çocuklardan kurtulduktan sonra da Qanşayım'ın kalbinin yavaş attığını sezen cadı, tekrar aynı büyüü uygulayıp Qanşayım'ı uyandırır (Akan, 2008: 19-21). Keza, cadı mağarada Muñlıq ile buluştuğu an da büyü yapıp kaybolur: "Bu sözdü kızğa Kempir aytıp saldı, siqirmen duğa oqıp ğayıp boldı. Pırım eken desin dep ol jalmauız, közine körinbestey ayla qıldı." (Akan, 2008: 29).¹³

V. N. Basilov'a (1980: 439) göre şamanların bazı görevlerini üstlenen bu tip, kötülüğün başlangıcıdır. Kazak folklorcusu Seyit Kaskabasov (2009: 74) ise Mıstan Kempir hakkında şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Onun Yalmavuz gibi sihir yapabilme kabiliyeti yok. O genellikle sinsice, el altından hareket eder ve kahramanlara karşı hilelere başvurur". Bu düşünceyle hareket edilirse, Mıstan Kempir'in çoğunlukla masalsi destanlarda rastlanan

⁸ Alimcan İnyet (2010: 65, 69), eserinde Yalmavuz'un genelde çift cinsiyetli olduğunu, dişi cinsiyetliken de kızları kaçırdığını belirtmiştir.

⁹ "Yalmavuz" ve "yalvi" kelimelerin aynı kökten türemiş olma ihtimali vardır.

¹⁰ Kazak dilinde bu kamlara "baksı, bahşı, karamurt, darger" denilmektedir.

¹¹ Ateş ve duman, Yalmavuz ile Mıstan Kempir'in de kullandığı önemli unsurlardandır.

¹² Destanda "betine dem salı" (kelimesi kelimesine çeviri: yüzüne nefes vermek) olarak geçmektedir.

¹³ "Bu sözü kıza cadı söyledi, sihirle dua okuyup kayboldu. Pırım zannetsin diyerek o Yalmavuz, (kızın) gözüne görünmeden hile yaptı."

Yalmavuz tipinin zamanla gücünü yitirmiş ama büyücülük karakterini iyi korumuş ve biraz insanlaştırılmış şekli olma ihtimali yüksektir.

2. Cadı ve Su Motifi

Su, cadiya ait unsurlardan biridir. Böylece cadının su altı dünyası ile belli bir temas halinde olduğu düşünülebilir. Kazak folklorunda su altı (yer altı) dünyası, ölümler padişahlığı olarak bilinmektedir. Yalmavuz da Mıstan da bu padişahlığın temsilcileri sanılmaktadır (Kaskabasov, 2009: 73). Dolayısıyla cadı, Muñlıq ile Zarlıq'ı kaçırdığında onları suya atarak ölüme terk etmek ister. Cadının çocuklara acıdığı ifade edilse de açgözlülüğü merhametinden baskın olduğu aşağıdaki mısralarda açık görülmektedir ve şu şekilde aktarılmaktadır:

<i>"...Eki asıl sultanım, Qanıñdı jüktep baramın Alpıs tabaq tillá üşin Bu bes kündık dünyede. Tastayın desem bu suğa, Senderdı közım qımaydı, Tastamaymın desem de, Alpıs "anañ" bolmaydı. Barğın, balam, Allağa, Razı bolğın qazağa."</i> (Akan, 2008: 19).	<i>"...İki asıl sultanım Kanını yük yaptım Altmış tabak altın için Bu beş günlük dünyada. Atmak istesem de bu suya, Sizi gözlerim kıyamıyor, (Suya) atmayayım desem de, Altmış "annen" olamaz. Gidin, yavrım, Allah'a Razı olasın kazaya."</i>
---	--

Bu mısralardan anlaşıldığı üzere paragöz Mıstan Kempir, altmış tabak altından vazgeçemeyeceğini altmış tane annenin çocukları rahat yaşatmayacağı bahanesiyle kendi hareketine mazeret bulmaya çalışır ve aniden dile gelip yalvaran çocuklarla konuşur. Neticede çocukları vurup ağlatır ve yakalanmaktan korkarak suya atar. Böylece, Mıstan Kempir için terazinin bir tabağında altın ve mal-mülk, ikincisinde insanlık ve sevap olduğunda, birincisinin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Çünkü cimrilik, bencillik ve acımasızlık insan kılığındaki Mıstan'a has değişmeyen karakteristik özelliklerdendir.

3. Danışman ve Hileci (Keskin Dilli) Mıstan Kempir Motifi

Destanda Mıstan karakterinin han ve diğer karakterler üzerindeki etkisi analiz edildiğinde, Mıstan'ın yaşından, cesaretinden ve manevi gücünden ötürü han ailesi ve çalışanları tarafından ona bir nevi saygı gösterildiği fark edilmiştir. Örneğin Şaşar Han'ın altmış hanımı, hana Qanşayım'ın köpek yavrularını doğurduğunu nasıl duyuracağını bilemeden bu işi hana sözü geçen ve kimseden utanmayan Mıstan Kempir'e vazife eder. Mıstan da kabul görüp, durumu hana ağlaya ağlaya şöyle izah eder:

<i>"- Atıñnıñ basın tart, balam, Ne dep otır qart mamañ. Qart mamañnıñ sözine Qulağın sal, ört balam, Ğayıp bolsın sırlasın. Kepil bolıp qız bergen Jalğañsı eken Jaudır şal,</i>	<i>"Atının başını çek, oğlum, Ne diyor yaşlı annen. Yaşlı annenin sözüne Kulak as, oğlum, Gayp olsun sırdaşın. Kefil olup kız veren Yalancı iken Jaudır kart,</i>
---	---

Bu dünyede oñbasın,

Oñbasın demey ne deyin,

İt balasın taptı ğoy

Qanşayımday joldasın..." (Akan, 2008: 22).

Bu dünyada iyi olmasın,

Lanet olsun demeden ne diyeyim,

Köpek yavrusunu doğurdu

Qanşayım gibi yoldaşın (yârın)..."

Danışman Mıstan Kempir motifi, cadının tüm suçları ortaya çıkana dek sık sık karşımıza çıkmaktadır. Mesela Şanşar Han avdayken dağda uyuyan altın saçlı bir çocuğu (Zarlıq) görüp ona sarılıverir. Şaşırın çocuk, babası olan kişiyi hemen iter. Zarlıq'ın gücünden korkan han, sarayına dönünce tahtına oturmak istemeyip dağın bile çocuğu olduğuna üzülür ve Allah'a yalvararak çok ağlar. Bunu işiten altmış kadın, Mıstan Kempir'in hanı teskin edip akıl vermesini buyurur. Cadı ise hanı şöyle sakinleştirir:

"- Aynalayın padişa,

Mıstan anañ kelip tur,

Otırıp-dür qasıñda.

Seniñ üşin tögermin

Qan aralas jasımdı.

Ne qıladı, kelgende,

Bır kötersen basıñdı.

Tauğa da sen barasıñ,

Periniñ kördiñ balasın..." (Akan, 2008: 27).

"Ey, padişahım,

Mıstan annen geldi,

Oturuyor yanında.

Senin için dökerim

Kanlı gözyaşımı.

Ne olursun, geldiğimde,

Bir kere kaldırırsen başını.

Dağa da sen gidersin,

Perinin gördün evladını..."

Böylece cadı, tatlı tatlı konuşarak, yeri gelince de hileye başvurarak hanı teselli eder, sözlerine inandırır. Danışman görevini üstlenen ihtiyarın sözlerinin han için bu kadar önemli ve inandırıcı olması ilgi çekicidir. Çünkü cadının konuşmasından sonra Şanşar Han hemen başını kaldırır, üzüntüsünü unuttur ve işlerine devam eder.

Destan örneklerinden görüldüğü gibi Mıstan Kempir'in başkalarını sözlerine inandırma özelliği üstündür. Destanda onun han ve yanındakilerini her seferinde "*Ben sizin ananızım!*" diyerek kandırdığı görülmektedir. Kötülük timsali Mıstan, Qanşayım'ın çocukları hakkındaki gerçeği öğrenmek isteyen han muhafızlarını tek sözyle aldatır ve onları Qanşayım'ı idam etmeye sürükler: "*Men de paşanıñ tileuin tilep jürsem, sender mınanı aytasıñdar. Men nege hanğa qastıq qılayın. Bul sözbenen qırıq jıgıt Qanşayımdı darğa tarttı.*" (Akan, 2008: 26).¹⁴ Lakin Qanşayım, Gayp Erenlerin yardımıyla ölümden kurtulur. Üstelik cadı Zarlıq'ın yaşadığını öğrenir öğrenmez (nerden ve nasıl öğrendiği belli değil) haberi altmış kadına söyler. Onlar da altın karşılığına oğlanı öldürmesini buyurur. Böylece cadı dağ gezip yürürken, altı yaşar Muñlıq'ı görür. Mağaraya kaçıp kurtulan kızı kendisinin Gayp Eren olduğuna inandırır:

"...Tüzdegi men bır Ğayıp,...

...Sálem de, ağan tılımdı alsın deymın,

Elne Külmes hannıñ barsın deymın.

Toqsan kündık jolı bar arasınıñ,

"...Kırdaki ben bır Gayp,...

...Selam söyle, ağabeyin sözü mü dinlesin.

Yurduna Külmes Han'ın gitsin diyorum.

Doksan günlük yol vardır arasında,

¹⁴ "*Ben de padişahın sağlığını dilemekte isem, sizler bana lâf atıyorsunuz. Bu sözlerle kırk yiğit Qanşayım'ı asmaya kalkıştı.*"

Altı ayda at-ton alıp kelsin deymın.
(Akan, 2008: 29).

Altı ayda at ve kürk alıp gelsin diyorum.

Neticede dolandırıcı hareketleri ve hilelerine rağmen cadının gerçek yüzü, yaptığı kötülükleri ve düşmanlığı ortaya çıkar. Kaçtığı yerden yakalanıp ağır cezalandırılır:

"Mıstan qaşıp ketipti,

"Cadı kaçıp gitmiş,

Barın üázır quadı...

Barın vezir kovalamış...

...Qulağın kesti quntıtıp,

...Kulağını kesmiş küçültüp,

Murnın kesti şuntıtıp,

Burnunu kesmiş küçültüp,

Eki közin ağızıp,

İki gözünü akıtıp,

Qu basın koydı simpitıp.

Başın koymuş sergiye

Küye jağıp betine,

Kül sürüp yüzüne,

Tırsegimen tiledi.

Baldırından dilmiş.

Bayterektin basına

Kavağın başına

Salbıratıp iledi... " (Akan, 2008: 73).

Ters sarkıtıp asmış..."

Muñlıq-Zarlıq destanındaki tarihi, mitolojik ve dini unsurların iç içe geçerek bir bütünlük sağlayarak varlığını koruyabilmesi destanın ne kadar eski zamanlara dayandığının bir göstergesidir. Destanın arkaikliğine dair taşıdığı özellikleri ve başlıca motifler olarak şunlar belirtilebilir:

- Ana kahramanlar zor duruma düşünce onların yardımına koşan sihirli güçlerin ortaya çıkması;
- Şekil değiştirme olgusu;
- Çocuksuzluk derdiyle yaşama olayı;
- Hanın evliyalı dolaşıp çocuk istemesi;
- Yaratıcıya yalvarma ve dua etme;
- Rüyada ayan etme;
- Kahramanın uzun yolculuğa çıkıp düşman güçleriyle ve çeşitli varlıklarla (dev) olan mücadelesi ve onları yenip muradına ermesi;
- Kahramanların birbirine kavuşması;
- Doğaüstü varlıklar (besleyen geyik, piriler, Gayp Eren Kırk Şilten) ve büyü (cadı büyüler);
- Anaerkil devirden kalma bazı unsurlarla birlikte onun yerine geçen ataerkil döneme ait geleneklerin yer aldığı olayların görülmeye başlaması vs.

Anaerkil döneme ait unsurlardan olan Mıstan Kempir ve Yalmavuz tipleriyle ilgili ilim adamlarının görüşlerine dayanarak aşağıdaki varsayımlarda bulunmak mümkündür.

Alimcan İneyet'in (2010: 26) elde ettiği tespitlere göre: *"Yalmavuz'un anaerkil dönemde yaşamış önemli bir tanrıça veya savaşçı kadının ruhu olması ve sonraki tarihi süreçte kötülenerek canavara, cine, şeytana veya deve dönüştürülmesi muhtemeldir."* Yalmavuz, kamlar gibi çift cinsiyetli olabilir, şekil değiştirebilir, büyü yapabilir çünkü şamanın yarattığı

bir tiptir. Bu ortak yönlerden yola çıkarak Yalmavuz tipinin kökeninin Şamanizm'le¹⁵ ilgili olduğu tespit edilmiştir (Öger, 2007: 220; İneyet 2010: 67).

Bu iddiaları folklorcu Şakir İbrayev'in (1993: 69) şu ifadesi destekler niteliktedir: "Anaerkil dönemi sona erip, onun yerine ataerkil devri gelince kadınları sert düşman ve aşağılık kimse olarak gösterme mantığı vuku bulmuştur". Dolayısıyla Mıstan Kempir ve Yalmavuz tipleri ortaya çıkarak hep olumlu kahramanların karşısında durmuştur.

Sonuç

Mıstan Kempir tipinin Yalmavuz'un bir çeşidi ya da değişime uğramış türü ve devamı olduğu düşünülürse her iki tipin de kökü Şamanizm inancına dayandığı iddia edilebilir. Eğer eski mitlerde rastlanan kadın şamanlar Yalmavuz'un prototipi ise Yalmavuz da Mıstan Kempir'in prototipi olarak kabul edilebilir. Şüphesiz halk edebiyatı ürünlerinde yer alan Mıstan Kempir, Yalmavuz, albastı gibi kadın tipleri ve onlarla ilgili olağanüstü motifler, anaerkil dönemindeki güçlü kadın imajının folklordaki yansımasıdır. Ataerkil dönemin getirdiği yeniliklerle kadın şaman tipleri, tarih çağlarından geçerek esas insani özelliklerini yitirip destanlara yansıyan insan kılığına girmiş şeytani varlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Hülasa Mıstan Kempir tipinin ataerkil dönemin başlamasıyla ve Orta Asya Türklerinin bir tür inanç sentezi olan İslami unsurlarla karışan Şamanizm (Baksılık)'in etkisiyle ortaya çıktığı iddia edilebilir. Kısacası Yalmavuz tipinin bir çeşidi ya da devamı olan Mıstan Kempir tipine, kökü anaerkil dönemden kalma eski Türk şaman inancındaki kadın kamlara dayanan ve onların destanlara yansıyan dev ana tipidir denilebilir.

Kaynakça

ABİLULI, Mendibay. (2013). "Muñlıq-Zarlıq" –Balalarga Arnalğan Ertegi-Kissa". *Kazak Tılı men Adebieti Dergisi*, S. 2, s. 5-12.

AÇA, Mehmet. (2002). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yayınları 4.

AKAN A. vd. (2008). (Ed. Kosan S. vd.), "Hikayat Risala Muñlıq, Zarlıq," *Köne Epos Babalar Sözi Serisi*". C. 52, Astana: Foliant Yayınları, s. 9-83.

BASİLOV V. N. (1980). "Jalmauz Kempir", *Mifi Narodov Mira*. C. 1, Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya Yayınları.

BAYAT, Fuzuli. (2017). *Türk Kültüründe Kadın Şaman*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

DMİTRİYEV, S. V. (2009). "Proishojdeniye Odnogo Demonologičeskogo Obraza Narodov Sentral'noy Azii: Projorlivaya Staruha". *Lavrovskiy Sbornik: Materialı XXXIII Sredneaziatsko-Kavkazskih Çteniy*, St. Petersburg: MAE RAN (Kunskamera) Yayınları, s. 318-324.

GÜNGÖR, Harun. (2010). "Şamanizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, s. 325-328.

İBİRAYEV Ş. (1993). *Epos Alemi: Kazak Batırlık Jırlarının Poetikası*. Almatı: Gılım Yayınları.

İNAYET, Alimcan. (2004). *Uygur Halk Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

¹⁵ Şamanizm, takipçilerinin hayli çok olması ve İslam'ın topluluğun çoğunu kapsamı içine alamaması nedeniyle Kazak Türklerinin manevi hayatında XIX. yüzyılın ikinci yarısına dek varlığını korumuştur. Bk. (Kaskabasov, 2009: 86).

İNAYET, Alimcan. (2010). *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

KALAFAT, Yaşar. (2004). *Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm-Şamanizm*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

KASKABASOV, Seyit. (2009). *Oyöris*. Almatı: Jibek Jolu Yayınları.

KAŞGARLI, Mahmud. (1941). *Divanü Lugat-İt-Türk Tercümesi*. (Çev.: Besim Atalay), C. 3, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORTABAYEVA, Güljamal. (2019). *Türki Mifologiyası: Oku Kuralı*. Almatı: Kazak Üniversitesi Yayınları.

ÖGER, Adem. (2007). "Alimcan İNAYET, Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz, Külcüoğlu kültür Merkezi Yayınları, İzmir 2007, VIII+281 s.". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, C. 7, S. 1, s. 219-220.

ÖZCAN, Derya (2011). "Kazak Türklerinin Muñlıq-Zarlıq Destanında Altın", Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.1, s. 30-38.

ROUX, Jean-Paul. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev.: Musa Yaşar Sağlam), Ankara: Bilge Su Yayıncılık.

SIDIKOV A. N. (2013). "Demononimı Kırgızskogo Yazıka". *Bulletin KazNU, Filology Series*, S. 1-2 (141-142), s. 35-38.

TAMİR, Ferhat. (2011). "Kazaklarda Destanlar ve Er Sayın Destanı", *Kardeş Kalemler*, S. 56, s. 71-76.

TİMURTAŞ, Faruk K. (2005). *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ULUDAĞ, Süleyman. (1995). "Erenler", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, s. 294-295.

YUDAHİN, K. K. (1985). *Kırgızsko-Russkiy Slovar'*. Frunze: Glavnaya Redaksiya Kirgizskoy Sovetskoy Ensiklopedii.

İnternet Kaynakları:

* URL-1: "Mıstan Kempir". <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/166#> (Erişim: 10.06.2020)